

Михайло Гутор

ВСЕСПАЛЕННЯ

в історії єврейських громад ВОЛИНІ: Привітного, Сокола, Тойкута, Торчина, Турійська, Устилуга.

**Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025**

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Садиба у Свинюхах, липень 1915 року.²

Привітне (Свинюхи до 1964 р.) — село у Локачинській селищній територіальній громаді Володимирського району.

Село Свинюхи одне з найдавніших на Волині — земля волинян, Волинського князівства. Тут пролягав «Шлях із варяг в греки».

Уперше згадується в «Київському літописі» за 1156 рік, у час міжусобиць на Русі, коли київський князь Юрій Долгорукий (наймолодший син Володимира Мономаха) вирушив у похід проти волинського князя Мстислава Ізясловича (діда Данила Галицького), щоб посадити на волинському престолі сина свого брата — Володимира³.

Знову Свинюхи згадуються в історичних пам'ятках, датованих 1475—1480 рр., коли луцький староста Іван Ходкевич в листі до короля Казимира просить

1 Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym / opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego. — Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T.2. — Cz.2. — S.881—883, 1420—1421. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bbfcbf8?page=448>; Świniuchy (2) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — T.XI. — S. 709. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/709; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984—1986.— Т2. — С. 345—346. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Привітне // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.412.

² URL: <https://kresy.org.pl/9668740,foto.html?idEntity=9666692>

³ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 269 . – 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

про охорону Свинюської королівської пущі від полювання в ній сусідніх приватних власників (князя Михайла Сангушковича та ін.)⁴.

Свинюхи мали статус королівського володіння та відносились до Володимирського замку.

27 березня 1790 р. привілеєм короля Станіслава-Августа Понятовського містечку поновили магдебурзьке право та право використання в документах герба із зображенням дикого кабана.

Після третього поділу Речі Посполитої 1795 року Свинюхи увійшли до складу Російської імперії, ставши волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії.

У 1870 році в містечку Свинюхи було 64 будинки і 1042 мешканці (36 % євреї), церква, дві синагоги, 212 ремісників, фабрика поташу, відбувались щотижневі ярмарки а через 27 років, за переписом 1897 року, населення містечка зросло до 1780 мешканців з яких 629 — євреї⁵.

1912 року на честь 300-річчя дому Романових містечко Свинюхи було перейменоване на Романівське, а волость — на Романівську. Початок Першої світової війни, падіння династії, польська окупація не сприяли закріпленню нової назви і вона забулась.

1935 рік, 4 клас школи

4 клас Свинюської школи. В центрі отець Пилип (Шишковський), зліва від жінки директор школи Piotr Trznadel. 1935 рік.⁶

⁴ Архив Юго-Западной России: в 37 т. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1907. — Ч. 8 : Т. 4 : Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв. — С. 20—21 (пос.). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000262>

⁵ Свинюхи // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — 1913. — Т. XIV. — С. 74.

⁶ URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%C5%9Awiniuchy_1935.jpeg

Глибокий слід в історії села і пам'яті селян залишила Перша світова війна. У серпні 1916 року Свинюхи опинились на вістрі Брусиловського прориву і четвертого Ковельського наступу.

В. В. Вишне夫斯基, старшина розвідки лейбгвардії Єгерського полку, згадує про бої під Свинюхами: «Знищення Гвардії! Атаки 3 і 7 вересня! Ніякої артилерійської підготовки не було. Перед нами густі ряди німецьких дротяних загороджень, крізь які немислимо пройти. На дротах повисли сотні трупів єгерів. Під ураганим гарматним та кулеметним вогнем ми кілька разів виходили з окопів та з криком „ура“ кидались на дріт. Падали вбиті та поранені потопаючи в рідкому осінньому багні... Більш жорстокої, більш безглуздої битви я не бачив ні до, ні після боїв у Свинюх»⁷.

Військові німецько-австрійської армії. Свинюхи 1916 рік.⁸

Після підписання Варшавського договору представниками Польщі та Української Народної Республіки і наступного Ризького миру землі Західної України відійшли до Польщі. У період польської адміністрації Свинюхи були центром гміни Горохівського повіту Волинського воєводства Польщі.

Швидкому відродженню села сприяло розміщення тут гмінного уряду і поліцейського постерунку. Євреї швидко розбудували містечко, відкрили бакалійні, гастрономічні, промтоварні крамнички, облаштували кравецькі, шевські, столярні майстерні, заклади громадського харчування, перукарню. Польський промисловець Стреп збудував тут один із своїх парових млинів а німець Гроссман — вітряк, український фельдшер Вячеслав Дацюк відкрив амбулаторію, поляк Сложинський — перукарню, євреї Нута — кузню на три

⁷ Оськин М. В. Брусиловский прорыв / Максим Оськин. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 416 с.

⁸ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1024938528933779&set=a.754704192623882>

робочих місця, Фроїм — олійню. За рахунок держави було збудовано приміщення семирічної школи в якій українську мову вивчали під назвою русинської, відкрито аптеку, пошту, прокладено телефонні лінії до Горохова й Локач, забруковано вулиці містечка. При гмінному уряді була молочарня, племінні стайні і бичатник, ветпункт, працював приватний пункт закупівлі молодняка ВРХ. Запрацював сільський споживчий кооператив, читальня «Просвіти», було створено добровільну протипожежну дружину.

Друга світова війна для жителів села почалась 1 вересня 1939 року. У селі пройшла мобілізація резервістів, фондового складу коней, проведено масову закупівлю зернофуражу. По тракту в бік Горохова потяглися колони відступаючих частин Війська Польського. А вже 20 вересня в село вступили частини Червоної Армії.

23 червня 1941 року Свинюхи окупували німецькі війська (29-й армійський корпус).

Єврейська громада⁹

У 1847 році у Свинюхах проживало 444 євреї, у 1897 році - 629 євреїв (35,3%).

У 1870 році було 2 синагоги.

У 19 - на початку 20 століття євреї займалися ремеслами та торгівлею.

У 1913 році євреям належали всі 9 крамниць у містечку.

У 1920-30-х роках у Свинюхах діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

23 червня 1941 року Свинюхи окупували німецькі війська.

7 липня 1941 р. відбулися вибори до сільської управи та поліції. Головою місцевої сільської управи було обрано Андрія Бахмета, а начальником поліції призначили Олександра Завадського.

9 липня усім євреям наказали зібратися в синагозі, щоб вислухати звернення Завадського. Невдовзі він прибув у супроводі свого заступника Віті Бодя та оголосив: «Я покликав вас, щоб пояснити: сказане мною – не моя забаганка. Я отримав накази. Від сьогодні вам заборонено брати участь у виборах. Ви маєте провести власні вибори керівника юденрату (від нім. Judenrat – «єврейська рада») та єврейської поліції (нім. Ordnungsdienst – «служба охорони порядку»)). Єврейська громада обрала Ехескеля Гріншпуна та Іцхака Печорника.

Вітя Бодь зазначив: «Оскільки ми вже всі тут, я хотів би сказати, що від завтра кожний чоловік, жінка або дитина без винятку мусять носити пов'язку із зображенням шестикутної зірки. Без неї вам заборонено з'являтися на вулиці. Крім того, на ваше містечко накладено повинність – і ви зобов'язані виконати її

⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 14. Сараєво–Трани, – С.74. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Метрична книга євреїв м. Свинюхи Володимир-Волинського повіту. ДАВоО 96-1-317. 1861; Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалома (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 199 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/biblSpogHol/Samotnii_Vyhnanets_SM.pdf

завтра – здати 110 кілограмів цукру, 2 кілограми перцю та 400 кілограмів якісного борошна. Як ви вже знаєте, вам заборонено виходити надвір після сьомої вечора і мати жодних контактів із християнами».

19 липня Єшкеля забрав поліцейський. Коли він повернувся, то покликав усіх на зібрання у синагозі. Під час зібрання Єшкель оголосив, що комісар дистрикту¹⁶, німець із Горохова щойно видав наказ про конфіскацію усього золота та срібла; їх потрібно здати комісарові до 21 липня. Кожного, хто не виконає наказу і в кого знайдуть золото або срібло, одразу розстріляють. Ми почали збирати, а Єшкель записував, хто скільки здавав. Разом зібрали 435 одиниць: більшість дорогоцінностей, які зберігалися у родинах упродовж поколінь.

До євреїв населення села ставилося дуже добре. В одного з них була кнайпа де було багато різновидів смачних ковбас, «смальцові» оселедці з Балтійського моря, пиво в бочечках — в кого було весілля то брали цілу бочечку. Перед виселенням євреїв у гетто в Локачах вони віддавали сусідам на збереження свої речі (одяг, скатертини, тощо), напевно думали що повернуться. Якось німецькі солдати у вдови забрали єдину корову то отець Пилип Шишковський на чолі делегації поважних селян звернувся до німецького командира і той наказав повернути, люди подумали що німці справедливі але коли забирали двох близнюків-євреїв яких любило все село то той німець, на прохання їх залишити, дуже розсердився, затупав ногами і сказав: «Ідіть геть і більше не приходьте бо підете разом з ними».

Батія Шустер (Дімент) і Ціше Шустер. Свинюхи, 1937 р.

На початку листопада 1941 року євреїв Локачів змусили переїхати до гетто, зосередженого навколо однієї з синагог. В результаті близько половини єврейських будинків було конфісковано. Саме гетто спочатку залишалося

відкритим. Євреїв з інших невеликих міст і сіл поблизу (зокрема **Свинюхи**, Колпитів, Блудів і Марковичі) також загнали до гетто. Цим євреям довелося залишити майже все своє майно, окрім постільної білизни та кількох картоплин, оскільки для переїзду майже не було виділено возів. Окрім 1400 євреїв, які вже проживали в Локачах, ще 800 було привезено ззовні. Це призвело до жахливої перенаселеності: деякі люди переїхали в кімнати без вікон або мусили жити в стайнях¹⁰.

Невдовзі після створення гетто всіх євреїв було зареєстровано, включаючи близько 200 ремісників, які отримали особливий статус. На цій підставі юденрат видав картки на харчові продукти у розмірі 140 грамів хліба на день. Усіх євреїв віком від 18 до 55 років було задіяно до примусових робіт. Через деякий час примусову працю було розділено на складніші завдання за межами міста, такі як завантаження мішків із зерном та транспортування, тоді як ті, хто залишився в Локачах, займалися підмітанням вулиць, ремонтом доріг та обрізанням дерев¹¹.

9 вересня 1942 року, за два дні до початку єврейських свят. Німецька жандармерія та місцева поліція спочатку ізолювали гетто. Багато євреїв сховалися або намагалися втекти, а деякі навіть спалили свої останні речі, щоб запобігти їх потраплянню до рук убивць. Гетто було спорожнено, а його мешканців вигнали у відкрите поле, де їх розстріляли. Загалом, ймовірно, було вбито близько 1500 євреїв з гетто Локач, зокрема і 367 євреїв з Свинюхів.¹²

У 1964 році року було знесено єврейський цвинтар.

Пам'ятник євреям села Свинюхи, які загинули під час Голокосту.
(Балтимор, США)

¹⁰ Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – С. 50. – 199 с.

¹¹ Там само – С. 50-55.

¹² Шмуель Спектор та Джеффри Вігдер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001) наводять цифру 1350 жертв і датують акцію 13 вересня 1942 року. Вербта та Матловський, Сефер Ізкор Лікехілат Локачі, с. 21, наводять цифру 3000 єврейських жертв, але це майже напевно завищена цифра. Меморіал, встановлений у Балтиморі в 1983 році, також датує ліквідацію гетто 9 вересня.

Костел Святих Петра і Павла. 2015 р.¹⁴

Сокіл (стара назва Сокуль) — село у Луцькому районі. Входить до складу Рожищенської міської громади.

Печатка ратуші, відома з 1629 року, мала зображення родового герба князів Єловицьких, власників поселення: у червоному полі золотий портал, над яким срібний хрест.

Історія поселень сягає XI—XII ст., коли Сокуль стає одним із стратегічних пунктів на річці Стир. Першими поселенцями були ремісники, купці, селяни, що рятувались від татаро-монгольських орд Батия.

¹³ Sokul. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i inych krajow słowiańskich. T.XI. Warszawa, 1890. s.39. URL: <http://old.mbc.malopolska.pl/publication/113>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 384-385. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Сокіл // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970 : 747с. — С.638; Златогорський О. Є. Сокільське городище-замчище в історії України / О. Є. Златогорський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць. - Київ, 2012. - Вип. 21. Ч.1. - С. 39-47. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12501/3/08-Zlatogorsky.pdf>

¹⁴ URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sokil_Kostel_04_\(YDS_7352\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sokil_Kostel_04_(YDS_7352).jpg)

В добу Галицько-Волинського князівства стає відоме поселення, княже містечко Сокуль. На початку постав замок, розташований на березі річки, оточений земляними валами, висота яких ще й тепер сягає 5-ти метрів, а ширина 10-ти метрів. Сокульський замок був на той час важливим стратегічним пунктом і являв собою досить неприступне укріплення. У міжвоєнній публікації Мечислава Орловича зазначено: «у містечку Сокіл гарний палац Стемковських з парком, навколо якого збереглися давні замкові вали»¹⁵.

Документи давнього літописного «Пам'ятника» Почаївського монастиря свідчать, що княже заселення Сокуль дійсно існувало ще в домонгольський період, тобто до 1224 року. Також Сокіл згадується під 1545 р. у досить відомому документі «Перелік нововстановлених і усталених здавна митниць на Волині», складеному урядовими ревізорами¹⁶. Головне заняття населення в XII-XIII століттях — землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство. Біля замку в Соколі виростають будинки селян, ремісників, купців. Населення з кожним роком розростається. В XIV—XV століттях його оточували високі земляні вали, що захищали від ворожих нападів. Власниками Сокола вважалися князі Збараські, які разом з князями Острозькими, Заславськими, Вишневецькими належали до найбільших землевласників у Луцькому повіті.

В 1564 році містечко Сокуль отримало від литовського князя Сигізмунда Августа і короля Польщі магдебурзьке право. За цим правом воно звільнялось від влади місцевого князя, мало свої органи місцевого самоврядування, що, звичайно сприяло до його майбутнього економічного і культурного розквіту.

Польський "Словник географічний" за 1900 рік — чудовий збір інформації з усіх питань, які так чи інакше торкаються довоєнного життя. З нього дізнаємося, що мав Сокіл 98 будинків, 777 мешканців, дві церкви, дерев'яний парафіяльний старий костел Вознесіння Діви Марії, синагогу, а ще дві крамниці. В містечку двічі на рік проводились ярмарки (1 листопада та 15 серпня)¹⁷.

Цілком ймовірно, що місто спеціалізувалося на торгівлі рибою, бо є відомості за січень 1569 р. про купця з Пінська, який їхав на двох санях до Сокола і віз шість бочок солоної плотви для продажу на місцевому базарі¹⁸.

В місті працювало 39 ремісників, або 18,7 % населення¹⁹, серед яких були і золотарі, тобто ювеліри²⁰. Крім того діяло 10 мукомельних млинів і 3 рудничих²¹.

За переписом 1911 року в містечку Сокуль було 209 дворів, 1453 мешканці 3 них основне населення — українці, більше сотні євреїв, багато польських сімей. У 1929 р. на Сокіл поширені правила міської забудови²².

¹⁵ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Łuck, 1929. — С. 75.

¹⁶ Торговля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина /Упоряд. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. — Київ, 1990. — С. 65.

¹⁷ Sokul. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i inych krajow słowiańskich. T.XI. Warszawa, 1890. s.39

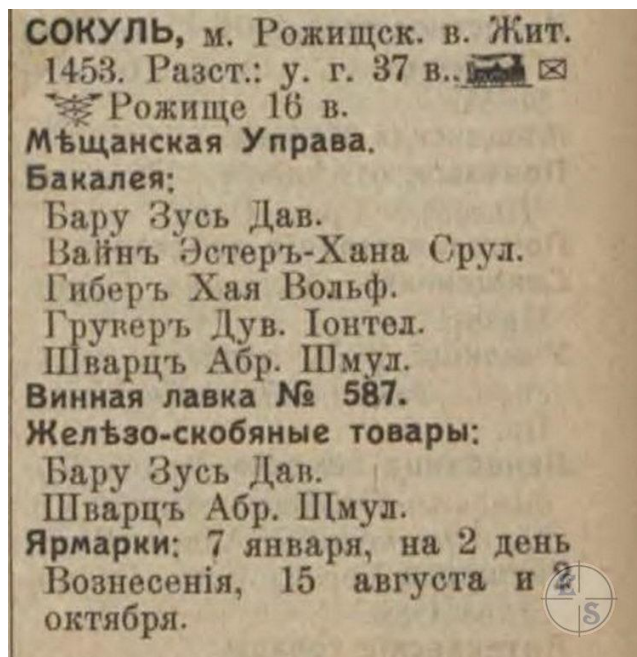
¹⁸ Там само — с. 113.

¹⁹ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. — Киев, 1989. — С. 22.

²⁰ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. — Киев, 1989. — С. 22.

²¹ Там само — С. 119.

²² Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze

Євреї, найімовірніше, оселилися в Соколі на початку 17-го століття. У середині 17-го століття тут служив рабин Йом-Тов Ліпман з Людмира.

Цвинтар був заснований між XVII та XVIII століттями. На російських картах він згадується з середини XIX століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни.

У 1784 році громада складалася з 63 осіб; у 1787 році тут проживало 107 євреїв; у 1847 році – 330 євреїв.

Згідно з даними перепису населення, пік єврейського населення в Соколі становив 490 осіб (36,8% від

загальної чисельності населення) у 1897 році.

На початку 20-го століття існували молитовний будинок та хевра-кадиша.

У 1913 році євреям належали всі 5 продуктових магазинів та обидва магазини металовиробів.

Під час Першої світової війни євреї втікали через розширення військового фронту. Після встановлення польського уряду повернулося лише 30 сімей.

У 1921 році єврейське населення зменшилося до 167 осіб.

Під час Другої світової війни місцевих євреїв відправляли до Рожища, де їх стратили 22 серпня 1942 року.

Соکیل, територія колишнього єврейського цвинтаря.²⁴

województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347.URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

²³ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Jewish encyclopedia of Brockhaus & Efron

²⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/sokil-jewish-cemetery/>

Несухойжі, 1937 р.²⁶

Тойкут — село у Ковельській міській громаді Ковельського району.
Колишнє містечко Несухойжі — центр однієї з гілок князів Сангушків²⁷.
Розташоване на берегах річки Турії — правої притоки Прип'яті.

У 1906 році містечко Несухойжі Несухойської волості Ковельського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 18 верст. Дворів 164, мешканців 1174²⁸.

Приватне шляхетне місто Несухойже розташовувалося у Волинському воєводстві у XVI столітті.²⁹

У Другій Польській Республіці Несухойже належало до сільської гміни Несухойже Ковельського повіту Волинського воєводства та в 1921 році мало 469 мешканців³⁰.

²⁵ Niesuchojeże // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — T. VII. — S. 117. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/117; Baliński M., Lipiński T. Niesuchojeże // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 891—892. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=175>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wołyńskie.pl/ippw/009.htm>

²⁶ Narodowe Archiwum Cyfrowe. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/118900/>

²⁷ Sanguszko (Senguschko, Senkouszko, Sonkhuszko) Fedkowic (Fiodorowic) (zm. po 1454) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.- Tom XXXIV/3. — Zeszyt 142. — S. 463.

²⁸ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

²⁹ Zenon Guldon, Jacek Wijaczka, Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku, w: Czasy Nowożytne, 21, 2008, s. 163.

³⁰ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo

У міжвоєнний період тут працювала початкова школа. Там викладала Геновефа Ясінська³¹.

До війни євреї становили понад 90% населення.³² Було близько 20 сімей поляків та українців.³³

Базарний день в містечку Несухойжі. Початок XX століття.³⁴

Єврейська громада³⁵

Євреї жили в Несухойжі (Несхіж на їдиш) з середини XVI століття. З середини XVIII століття до початку XX століття релігійне життя в місті перебувало під впливом гілки Шапіра з хасидської династії Нескіжів. У 1897

Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/page/10/mode/2up

³¹ „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego” (R. 7, nr 4), kwiecień 1930, s. 115.

³² Gmina żydowska w Niesuchojeżach. *Żydowski Instytut Historyczny*.

³³ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1, Warszawa: „von borowiecky”, 2000, s. 367

³⁴ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=771007615283945&set=a.230554672662578>

³⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 11. Миддот — Община (1911), – С.677. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Yad Vashem. Niesuchojeze; European Jewish Cemeteries Initiative. Toykut Jewish Cemetery

році, за часів Російської імперії, єврейське населення становило 814 осіб, або приблизно 50 відсотків від загальної чисельності населення. Після Першої світової війни Несухойже було включено до складу незалежної Польської держави. У 1921 році євреї становили 94 відсотки від загальної чисельності населення, яка складала 469 осіб.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії після пакту Ріббентропа-Молотова, Несухойже стало частиною Радянської України.

Німці захопили місто 26 червня 1941 року. Невдовзі було створено юденрат (єврейську раду). Усім євреям було наказано носити пов'язку із зіркою Давида. Вони також мали сплатити високий викуп та виконувати різні види примусових робіт, була введена нічна комендантська година.

У серпні 1942 року кілька сотень євреїв розстріляли у центрі міста (або, за іншим свідченням, на околиці міста). Кільком євреям вдалося втекти та пізніше приєднатися до радянських партизанів.

У грудні 2005 року поблизу села Тойкут, на місці розстрілу євреїв Несухойже, було встановлено пам'ятник з чорного лабрадориту. Фінансування надано Асоціацією культурно-національних об'єднань України та Єврейським фондом України.

Брукування вулиць містечка Торчина, літо 1935 року.³⁷

Торчин — селище, адміністративний центр Торчинської селищної громади Луцького району.

Торчин згадується в письмових джерелах з 1093 року³⁸.

У 1340 році Торчин, як найбільше поселення в регіоні, став центром волості.

10 липня 1540 року за клопотанням єпископа Юрія Фальчевського король Сигізмунд I, у зв'язку з розбудовою Торчина, надав йому Магдебурзьке право і статус міста, дозволив проводити щотижневі базари та три ярмарки на рік.

У 1660 році Ян II Казимир королівським указом підтвердив магдебурзький статус міста Торчин³⁹.

³⁶ Torczyn Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa, 1892. — Т. 12. — С.405. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/405; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. — с. 455-457. — 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Волинские Епархиальные ведомости — 1868. — 16 июля. — № 22. — С. 677—680. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_115422/; Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863 : krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym, Drezno — 1870 r. — С. 51. — 75 с. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/5052/edition/4810/content>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/002.htm>

³⁷ URL: <https://t.me/volyncentre/258>

³⁸ Волинские Епархиальные ведомости — 1868. — 16 июля. — № 22. — С. 677—680. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_115422/

³⁹ ДАЖО. — Ф.159. — Оп. 1. — Од. зб. 427. — Л. 26. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369—1899). — К., 1971. — С. 39.

У XVI столітті в Торчині діяли 16 ремісничих цехів(об'єднань). На ярмарках виступали мандрівні актори-скоромохи, демонстрували вертепні вистави (1577 рік)⁴⁰.

У XVI-XVII століттях вирощений на землях торчинського замкового маєтку хліб (жито, пшениця) біскупси – власники містечка – активно вивозили через Гданський (балтійський) морський порт на продаж у Західну Європу. Широко використовувалася так звана торчинська міра ваги і об'єму⁴¹.

Станом на 1901 рік у Торчині було 8 шкіряних заводів, 2 водяні млини, винокурня, пивоварня, дріжджовий завод, цегельний завод.

У 1929 році на Торчин поширені правила міської забудови⁴².

Перед початком Другої світової війни у Торчині проживало близько 1600 євреїв.

У вересні 1939 року до міста увійшла Червона Армія, і там було встановлено радянську адміністрацію, яка проіснувала до початку німецько-радянської війни у червні 1941 року.

Німці окупували місто 24 червня 1941 року.

Під час окупації 1941-1944 років німці створили в Торчині гетто для місцевих євреїв (близько 1500 осіб) та в'язнів з навколишніх сіл (разом до 3000 осіб).

**Учні Торчинської школи на схилі Костельної гори, 3 травня 1934 року.
На ньому діти з українських, польських і єврейських родин.⁴³**

⁴⁰ Polska XVI wieku. — T. VIII. — Warszawa, 1889. — С. 49

⁴¹ Торгівля на Україні XIV — середини XVII ст. — Київ, 1990 — С. 205, 355

⁴² Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁴³ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1285252971672709&set=g.3269381249763463>

Єврейська молодь Торчина перед Другою світовою війною.⁴⁴

Єврейська громада⁴⁵

Заснування єврейської громади в Торчині належить до 16 століття.

Єврейське населення налічувало 1748 чоловік у 1847 році, 2629 осіб (58% від загальної чисельності населення) у 1897 році, 1480 осіб (46%) у 1921 році.

У 1890 році у містечку діяла 21 шкіряна майстерня та 66 магазинів, більшість з яких належала євреям.

Під час Першої світової війни, під австрійською окупацією (1915-1916), єврейських чоловіків Торчина змушували виконувати примусові роботи за межами міста. Після війни, як частина Волинської області, Торчин був включений до складу Польської держави. Євреї міста працювали в будівництві та виробництві одягу та продуктів харчування, а також займалися дрібною торгівлею.

⁴⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/76523>

⁴⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево–Трани, – С.951. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; В. Wasiutyński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX (1930), 84. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/304973/edition/291924?language=en>; TORCZYN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1484. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Гуртовий Г. Євреї містечка Торчин / Г. Гуртовий. – К. : Вид-во “РИФ”, 2003. – 108 с.; Холокост на території СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — С. 984-985.

Єврейські діти міста мали вибір шкіл – сіоністська початкова школа на івриті Тарбут, що діяла з середини 1920-х років, традиційні початкові школи (хедери) та Талмуд-Тора.

У 1920-х і 1930-х роках у місті діяли різні політичні партії та організації (Бунд, різні сіоністські партії) та молодіжні рухи (зокрема, сіоністський рух «Бейтар»).

У вересні 1939 року, після пакту Ріббентропа-Молотова, Торчин став частиною Радянської України. Радянський Союз закрити приватні підприємства, заславши деяких бізнесменів до Сибіру та інших частин Радянського Союзу. Школу Тарбут було перетворено на радянську школу з викладанням на їдиш. За оцінками, напередодні війни між Радянським Союзом та Німеччиною в місті проживало приблизно 1700 євреїв.

Наприкінці червня 1941 року село було окуповано частинами 6-ї німецької армії. У липні та серпні 1941 року Торчин перебував під управлінням німецької військової комендатури (Ортскомандантури). У вересні 1941 року контроль перейшов до німецької цивільної адміністрації: Торчин став районним центром у складі Луцького гебіту у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Луцьку був Генріх Лінднер⁴⁶.

У Торчині було сформовано місцеву українську адміністрацію з районним начальником та українським допоміжним поліцейським підрозділом, який після створення восени 1941 року підпорядковувався німецькому жандармському посту.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Торчині низку антиєврейських заходів: було сформовано Єврейську раду (Юденрат) на чолі з Лейзером Каршем, через яку німецька окупаційна влада передавала накази та інструкції єврейському населенню. Також було створено єврейську поліцію для допомоги юденрату. Євреїв змушували носити розпізнавальні знаки, спочатку пов'язку із зіркою Давида, а після вересня 1941 року — жовту нашивку на грудях та спині. Євреям наказували здати все своє золото та цінності. Вони повинні були виконувати примусові роботи, такі як прокладання кабелів, за що отримували лише трохи хліба та водянистий суп. Їм забороняли залишати межі поселення.

2 серпня 1941 року німецькі сили безпеки провели акцію в Торчині. Вони заарештували 284 особи, звинувачених у співпраці з радянською владою, та розстріляли їх у лісі поблизу села Буяни⁴⁷. Масовий розстріл, ймовірно, був здійснений загоном поліції безпеки, який на той час був дислокований у Луцьку.

У лютому 1942 року німецька влада наказала створити гетто в Торчині. Приблизно 1500 єврейським мешканцям поселення дали лише 10 хвилин, щоб одягнутися та зібрати деякі свої речі, перш ніж їх загнали до кількох єврейських будинків у центрі поселення, які були оточені колючим дротом. Крім того, до Торчина привезли кількох євреїв із сусідніх сіл, внаслідок чого населення гетто зросло до понад 2000 осіб. Була значна перенаселеність, у кожному будинку проживало п'ять чи шість сімей. Через територію гетто протікала річка, але вода

⁴⁶ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), колекції BDC – різні файли (SSHO 2432), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg.

⁴⁷ Наконечний В. Холокост на Волині: жертви і пам'ять. Луцьк, 2003. – С. 29–30.

була непридатною для пиття. Лише окремим євреям, яким дозволялося залишати гетто, дозволялося працювати по робочих нарядах або бути організованими юденратом, а також деяким ремісникам, які також отримували краще харчування⁴⁸.

Під час Песаху (2 квітня 1942 року) євреї Торчина змогли отримати борошно для випікання маці з дозволу гебітскомісара Лінднера в Луцьку. Також була кухня, організована юденратом, яка роздавала суп і хліб. Деяким євреям вдалося обміняти свої залишки майна на їжу з місцевими не євреями та таємно принести їжу повз охоронців.

У травні 1942 року 150 молодих євреїв, придатних для роботи, було відправлено, нібито, до трудового табору.

23 серпня 1942 року загін поліції безпеки та СД з Луцька прибув для ліквідації гетто за допомогою жандармерії та української поліції. Поліцейські сили оточили гетто; після відбору близько 14 спеціалізованих робітників, яких розмістили у складі, решту євреїв відвезли на вантажівках на старий єврейський

цвинтар у кінці вулиці Садовської. Тут напередодні підготували велику яму.

Згідно з протоколами Надзвичайної державної комісії (НДК), 753 євреїв було розстріляно на єврейському цвинтарі в Тучині восени 1942 року. Німецька жандармерія розстріляла понад 300 євреїв, українців та поляків у міському парку⁴⁹.

Меморіал жертвам Голокосту в Торчині на Південному телявівському (холонському) кладовищі.

⁴⁸ Меморіальний музей Голокосту США, № 27130, свідчення Генрі Карша (1922 р.н.), 1997 рік; № 2672, свідчення Аарона Каца (1921 р.н.), 1995 р.

⁴⁹ ДАРФ, 7021- 71- 68, pp. 4, 16, 17, 74.

Турійськ напередодні Другої світової війни.⁵¹

Турійськ — селище, розташоване на Волинському Поліссі над р. Турією, входить в Ковельський район.

Перша писемна згадка про містечко датується 1097 роком у несторівському літописі «Повість врем'яних літ».⁵²

У XI-XII століттях територія сучасного району як частина земель історичної Волині входила до складу Волинського, а згодом — до Галицько-Волинського князівства. В 1205 р. був взятий литвинами. В 1515 р. Турійськ подарований королем Сигізмундом I-м князю Сангушку.

За власності Оссолінських 1759 року поселення отримало магдебурзьке право.

У 1793 році Турійщина у складі Волинського намісництва (з 1795 — губернії) ввійшла до Російської імперії.

⁵⁰ Turzysk // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 669. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/669; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/005.htm>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. — с. 468-469. — 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Ярмолюк Зіновій. Про Турійськ і Турійський район [Текст] : історико- краєзнавчі нариси / З. Ярмолюк. - Луцьк : Вид-во "Волинська обл. друкарня", 2000. - 28 с.: іл.

⁵¹ URL: <https://turcz.ucz.ru/publ/35-1-0-116>

⁵² Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

На 1911 рік в Турійську були державна горілчана крамниця, 24 приватні крамниці, два водяних і паровий млин, шкірний завод, три цегельних заводи. В Турійську знаходилась міщанська управа, земська поштова станція, пошта, телеграф, двокласна початкова школа, бібліотека, земський амбулаторний пункт, аптека, склад аптечних товарів.

З 17 вересня 1939 року до 28 червня 1941 року місто перебувало під радянською окупацією.

Найтрагічніші сторінки історії Турійська припадають на Другу світову війну. Окупація тривала з 30 червня 1941 року по 20 липня 1944-го. У цей період нацисти вчинили жорстоку розправу над єврейським населенням, тисячі людей були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Турійськ, синагога. 1920 р.⁵³

Єврейська громада⁵⁴

Євреї проживали в Турійську з середини XVI століття.

Єврейська частина історії Турійська пов'язана з виникненням Турійської династії євреїв – хасидів. Засновником цієї династії став равин Аврахам (1806-1889), який більше відомий під іменем Магіда з Тріска (Турійська). До нього в Турійськ стікалися тисячі прихильників (серед них талмудисти, багаті євреї, равини і навіть представники інших, старіших династій). Магид приймав усіх, поселяв та годував. Перу Магіда із Тріска належать праці «Маген Аврахам» та «Шалош хадрахот іешарот лі-зманім шонім».

Під час Першої світової війни, між 1916 і 1918 роками, під австрійським правлінням, євреї міста страждали від голоду та епідемій.

⁵³ URL: <https://turiysk.rayon.in.ua/news/74815-turiisk-istorichnii-iakim-bulo-misto-sto-rokiv-tomu>

⁵⁴ TURZYSK Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1486 – 1487. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

Після Першої світової війни Турійськ був включений до складу незалежної Польської держави.

У 1921 році в місті проживало 1173 євреї, що становило понад половину населення. Більшість євреїв, багатьом з яких допомагала JOINT, займалися дрібною торгівлею та ремеслами; деякі були залучені до торгівлі та експорту деревини та зерна.

Турійськ, члени Га-Шомер Га-Цаїр у костюмах на Пурім. 1930 р.⁵⁵

Різні сіоністські організації та молодіжні рухи (особливо «Ха-Шомер Ха-Цаїр», «Хе-Халуц» та «Бейтар») діяли в Турійську та створювали там навчальні комуни. У місті також діяли групи бундистів, а також прихильники підпільної комуністичної партії. Асоціації з вивчення івриту «Тарбут» та їдиш «CYSHO» керували школами та бібліотеками в місті.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Турійськ став частиною Радянської України. За радянських часів усі єврейські установи та організації були розформовані. За оцінками, в середині 1941 року єврейське населення міста становило приблизно 1400 осіб.

Німецькі війська окупували Турійськ 28 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року справами міста керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 року владу офіційно передали німецькій цивільній адміністрації. Турійськ став районним центром у гебітському окрузі Ковель у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Регерунгсрат Арно

⁵⁵URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/42165?ref=art&nid=183116>

Кемпф був гебітскомісаром у Ковелі до червня 1942 року, а лейтенант жандармерії Філіп Рапп був призначений жандармським гебітсфюрером⁵⁶.

У червні 1942 року Кемпфа було заарештовано за отримання хабарів від євреїв і невдовзі після цього страчено. Його наступником на посаді гебітскомісара став його начальник штабу Еріх Касснер. У Турійську цивільну адміністрацію представляв зондерфюрер (сільськогосподарський лідер), який виявився запеклим ворогом євреїв. Також було створено українську місцеву владу. Крім того, німці завербували українські допоміжні поліцейські сили, які підпорядковувалися німецькому жандармському посту та складалися з кількох німецьких жандармів.

Наприкінці липня 1941 року, невдовзі після окупації поселення, у Турійську було розстріляно 10 євреїв, яких нібито вважали радянськими активістами⁵⁷.

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів. Німецька влада наказала створити Єврейську раду (Юденрат), яка складалася переважно з довоєнних громадських активістів. Головою був Єгуда-Лейб Гінзбург. Також було створено неозброєну єврейську поліцію. Серед перших завдань, поставлених перед юденратом, було зобов'язання доставляти щоденну норму примусових робітників. Спочатку цих чоловіків використовували для допомоги німецьким залізничникам у переобладнанні залізниці на вужчу колію, за що їм не платили. Євреям видавали робочі картки, на яких були позначені їхні призначені дні. Інші завдання примусової праці включали сільськогосподарські роботи та будівництво доріг і мостів.

З перших днів окупації євреї були зобов'язані носити розпізнавальні знаки на видноті. Спочатку вони носили білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, а пізніше їх замінили жовтими нашивками, пришитими до лівого переднього боку та посередині спини їхнього верхнього одягу. Єврейські будинки також були позначені жовтими символами. Єврейська рада була зобов'язана робити обтяжливі «внески» грошима, цінностями та корисними предметами, яких вимагала німецька влада.

Восени 1941 року німці поширювали в місті жорстоку антисемітську пропаганду на плакатах і листівках, яка звинувачувала євреїв у сприянні Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і погрожувала їх знищенням. Подальші нові правила наказували євреям здати всіх своїх корів та кіз і забороняли їм залишати межі міста. Спочатку євреї отримували хлібний пайок у 200 грамів, але згодом його зменшили до лише 100 грамів.

Десь до середини серпня 1942 року німецька влада створила відкрите гетто, насильно переселивши туди євреїв із сусідніх сіл. Гетто залишалося без огорожі, і євреям з робочими картками все ще дозволялося виїжджати, щоб відвідати свої

⁵⁶ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), колекції BDC, різні файли (SSHO 2432), План організації окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

⁵⁷ Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S. Spector. – Jerusalem, 1990. – С. 73. – 383 с. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf; Livneh, Pinkas ha-kehilat, Trisk, с. 322.

призначені робочі місця. Наприклад, кілька євреїв регулярно працювали на видобутку торфу за межами міста.

19 серпня 1942 року юденрат зіткнувся з вимогою німецької влади протягом 24 годин надати півмільйона карбованців (німецька окупаційна валюта), 500 гарних костюмів та 500 пар взуття. Якщо цю вимогу не буде виконано негайно, німці погрожували знищити всю громаду. Доклавши великих зусиль, євреям вдалося зібрати необхідний одяг та взуття, але вони не змогли зібрати таку велику суму грошей.

23 серпня 1942 року, німецькі війська прибули до Турійська, щоб ліквідувати гетто. Спочатку євреям наказали зібратися на площі перед Бет

Мідрашем. Їм доручили принести їжу на один день, а також взяти з собою найцінніші речі, оскільки їм сказали, що їх переведуть до гетто в Ковель. Потім євреїв колоною під пильною охороною української поліції повели в напрямку Ковеля. Приблизно через 2 кілометри євреям наказали зупинитися біля глиняного кар'єру, який використовувався для виготовлення цегли, де групі з 10 євреїв наказали роздягнутися, а потім розстріляли. Під наглядом кількох німецьких офіцерів решту євреїв розстріляли по черзі.

Згідно з записами Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), під час ліквідації гетто та після неї в Турійську було розстріляно загалом 1512 євреїв⁵⁸.

**Пам'ятник на могилі розстріляних євреїв.
Турійськ, 2019 р.**

Масовий розстріл був організований загоном поліції безпеки та СД за допомогою німецької жандармерії та української допоміжної поліції. В Акції також брав участь Schutzmannschaft-Bataillon 103 з Мацеєва. У 1948 році судили чотирьох колишніх поліцаїв цього батальйону: Зайчука, Лесковського, Максимчука та Сохацького⁵⁹.

⁵⁸ Державний архів Російської Федерації, 7021-55-1, с. 70–71.

⁵⁹ Наконечный, Владислав. Холокост на Волыни: жертвы и память. - Луцк : [б.и.], 2003. – с. 13. – 68 с. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Nakonechnyi.pdf

Устилуг, 1916 р.⁶¹

Устилуг — місто, центр Устилузької міської територіальної громади Володимирського району.

Перша згадка про Устилуг у руських літописах належить до 1150 року, коли великий князь київський Ізяслав Мстиславич під час міжусобної боротьби послав в Устилуг «на покорм» своїх союзників-угорців⁶².

Пізніше місто згадується в документах, як Устилогов (1545 р.), Усчилуг (1576 р.), Усцилуг (1577 р.), Ружиямполь (польська назва, 1765 р.). Остання назва не прижилась, і з кінця XVIII століття місто знову почали називати Устилугом.

З кінця XII ст. Устилуг належав до процвітаючого Володимирського князівства, а в XIII ст. до могутнього Галицько-Волинського. Під час монгольської навали цей укріплений пункт був у вихорі воєнних подій і зазнавав руйнувань, про що свідчать знахідки великої кількості деревного вугілля та

⁶⁰ Uściług, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiški – Warłyńka, Warszawa 1892, s. 837. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/837; Uściług, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 675. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/675; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 482-483. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wołyńskie.pl/ippw/006.htm>

⁶¹ URL: <https://bug.org.ua/news/volodymyr/vrazhayuchi-fotografiyi-ustyluga-zrobleni-urayinskymy-sichovymy-strilczyamy-sto-rokiv-tomu-965614/>

⁶² Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. С. 235— 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

попелу на городищі. З середини XIV ст. до 1569 р. Устилуг перебував під владою Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії — Польщі. Джерела відмічають, що в цей час, незважаючи на порівняно невелику кількість населення (до 500 мешканців) він був значним портом і центром торгівлі зерном. Через Устилуг зерно відправлялося по Західному Бугу і Віслі до Гданська, а далі — морським шляхом. Відстань до Гданська в 774 км долалась за 33 дні⁶³. Для обслуговування купців поруч з портом знаходилися склади і будувались судна.

Про заселеність Устилуґа в давні часи дізнаємося з відомостей платників податків. В 1570 р. оподаткуванню підлягало 36 димів (найнижча господарча одиниця, двір, дворище, або навіть його частина) і 12 городників, в 1583 р. - 16 димів, 9 городників, 4 вальних колеса, 1 ступа і половину попа⁶⁴. В 1796 р. в Устилузі було 210 чоловік, а в 20-ті роки XX ст. — 4 тисячі. Останній ріст стався за рахунок євреїв, розселення яких в царській Росії регулювалося.

Устилуг, українська народна школа. 1916 р.⁶⁵

Колись в Устилузі був замок, який у 16 столітті належав родинам Крупських та Лисаковських, а у 18 столітті — родині Любомирських. У 1653 році Устилуг отримав Магдебурзьке право.

⁶³ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 160; Мурашко Л, Соколов В., Хмелюк С. Місто Старокостянтинів за Литовсько-Польської доби // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.. 15. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 106.

⁶⁴ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia // Znicz. – 1936. – № 6. – S. 81.

⁶⁵ URL: <https://bug.org.ua/news/volodymyr/vrazhayuchi-fotografiyi-ustyluga-zrobleni-urayynskymy-sichovymy-strilczyamy-sto-rokiv-tomu-965614/#gallery-14>

23 жовтня 1758 р. король Август III на прохання тогочасної власниці міста, стражничкової Великого князівства Литовського Рози-Розалії Поцейової з Загоровських, надав Устилугу (перейменованому на честь власниці на Ружиямпіль) магдебурзьке право, що передбачало організацію в місті тижневих торгів та ремісничих цехів. Тоді ж місту було надано герб, що відтворював нову назву поселення: зображення золотої троянди (ружі) на блакитному тлі⁶⁶.

В Устилузі на початку XVIII століття було засновано монастир католицького чернечого ордену капуцинів. У 1747 році тут побудували костел, руїни якого збереглися до наших днів. В 1959 році комісія з представників Державної інспекції архітектурно-будівельної контролю Української РСР обстежила пам'ятки архітектури костьол і монастир капуцинів. Вони дійшли висновку про загальний незадовільний стан костьолу і добрий стан монастиря. Було рекомендовано відбудувати втрачені деталі пам'яток і не допускати ніяких його руйнувань. Проте в 1960 р. костьол і монастир розібрали.

Костел та монастир капуцинів (1751-1759 рр) у першій половині XX століття.⁶⁷

За переписом 1911 року в місті були міська управа, пошта, телеграф, поштова земська станція, початкова школа, шпиталь доктора Носенка, аптека, 40

⁶⁶ Ołdakowski E. Uściług — zapomniany port Wołynia // Znicz. — 1936. — Nr. 6. — S. 82-83.

⁶⁷ Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/85-dolya-pamyatok-kulturnoyi-spadshchyny-ustyluha>

крамниць, бібліотека, гуральня, 2 крамниці з горілкою, кредитове товариство, склад дерева, водяний млин, щорічні ярмарки⁶⁸.

Перед війною в місті налічувалось 5000 мешканців⁶⁹.

Згідно з переписом 1921 року, населення становило 67,1% євреїв, 23,3% поляків та 9,6% українців⁷⁰.

В польській період панування в Устилузі діяв лісопильний завод, на якому працювало більше 80 робітників, 2 парові млини, семикласна школа польською мовою викладання та приватна початкова єврейська школа⁷¹.

З 14 листопада 1939 року Устилуг перейшов до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

З 22 червня 1940 р. до 20 липня 1944 року Устилуг був окупований нацистами.

Єврейська громада⁷²

До середини 19 століття кількість євреїв в Устилузі потроїлася, а до кінця століття знову подвоїлася. У другій половині 19 століття євреї становили близько 90% мешканців Устилуга. Вони володіли переважною більшістю з 10 крамниць; всі 13 ремісників в Устилузі були євреями. З початку 19 століття до 1830 року рабинат в Устилузі обіймав рабин Йосеф, старший син рабина Мордехая з Неща, який був учнем рабина Єхієля Міхала з Мазлохова та засновником династії рабинів Неща. Син рабина Йосефа - рабин Леві Іцхак - заснував династію Стефана. З його нащадків, правнук рабина Йосефа, рабин Еліезер, який служив в Устилузі наприкінці 19 століття, а потім рабин Йосеф Вертхайм, який служив з 1905 року до початку Першої світової війни.

В Устилузі було дванадцять синагог, що належали хасидам Белза, Тріска, Неща, Радзина, Розина та інших. У 1905-1915 роках в Устилузі було відремонтоване приміщення, засноване кількома вчителями. Після відступу російської армії, влітку 1915 року, більшість євреїв Устилуга покинули поселення. Деякі з них переїхали до Людмира, а більшість продовжили рух на захід, за річку Буг. Через кілька днів, коли в Устилузі було встановлено австро-німецький військовий уряд, євреї повернулися до свого міста. Військовий губернатор призначив єврея-мера. Економічна ситуація була складною, оскільки після війни влада запровадила обмеження на пересування єврейських торговців;

⁶⁸ Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. - Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. - Т.2. - С. 483.

⁶⁹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck: Nakładem Wołyńskiego tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku za subwencją ministerstwa Robót publicznych, 1929. - S. 161-162.

⁷⁰ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. - Warszawa, 1923. - C. 61. - 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf

⁷¹ Wołoszynowski Joachim. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. - Łuck, 1929. - S. 62.

⁷² The Growth and Destruction of the Community of Uscilug (Ustilug, Ukraine) URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Ustilug/Ustilug.html>; Yeshayahu Meltsman, "Al Hurvot Ayartenu," in Avinadav, Kehilat Ustila, pp. 125-126; Avinadav, "Sippuran," p. 140; Burlvant, "Hurban Ustila," pp. 240-241. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314072/kehilat-ustilah-be-vinyanah-uve-hurbanah>; Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S. Spector. - Jerusalem, 1990. - 383 c. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

продукти харчування були нормовані. Для допомоги населенню було відкрито кухню для нужденних та організовано комітет допомоги бідним сім'ям. Незважаючи на цю ситуацію, в Устилузі розвивалася єврейська громадська діяльність. З дозволу військової влади було відкрито школу, в якій мовами навчання були німецька та іврит; її директором був єврейський офіцер з австрійського гарнізону. Також проводилися музичні вечори, засновано драматичний гурток, а через деякий час відкрилися також дві бібліотеки: одна на івриті та одна на їдиш.

Устилуг, збір навколо Рош га-Шана на річці Луг для дотримання ритуалу Ташліх⁷³, 1920-1930-ті роки.

У 1917 році в Устилузі відбулася велика процесія на честь Декларації Бальфура та створена молодіжна організація, з якої виросла гілка «Молодих чоловіків Сіону». Після Лютневої революції 1917 року військовий уряд почав розпадатися, а в 1918 році частини австрійської армії почали відступати та розформовуватися. Молоді євреї зібрали трохи зброї та організували місцеве ополчення для підтримки порядку та громадської безпеки.

Основними заняттями євреїв у цей період також були дрібна торгівля та ремесла, і ті, хто займався цими двома галузями промисловості, були організовані у два об'єднання. Кожне з них заснувало власний банк. Обидва банки отримували допомогу від Єврейського кооперативного центру та

⁷³ Ташліх (або Tashlich, תשל"ח) — це єврейський ритуал, який проводиться під час Рош га-Шана (єврейського Нового року), що символічно означає "кидання геть". Під час цього обряду євреї кидають шматочки хліба або іншої їжі в проточну воду, як-от річку чи озеро, щоб символічно позбутися гріхів минулого року та розпочати новий рік з чистого аркуша.

Об'єднаного комітету. Банки допомагали своїм членам невеликими позиками, що надавалися на вигідних умовах, що дозволяло одержувачам долати труднощі в часи економічної кризи. У 1920-х роках в Устилузі було створено дві єврейські школи, одна з мережі «Тарбут», а інша релігійно-національна – «Явне». Також було засновано єврейський дитячий садок. Дві бібліотеки, одна на їдиш, а інша на івриті.

З середини 1920-х років в Устилузі діяла більшість сіоністських партій: Генеральні сіоністи з двома їхніми фракціями: «Мізрахі» та «Тора і праця». Ревізіоністи «Поалей Ціон» та інші. Поряд з ними діяли молодіжні рухи «Гехалуц» та «Гехалуц Гацаір».

У вересні 1939 року, Устилуг став прикордонним містом між Радянським Союзом та Генерал-губернаторством (окупованою Польщею) під нацистською Німеччиною. Радянський уряд запровадив обмеження на пересування, і третина євреїв Устилуга була виселена з міста; більшість з них переїхала до Людмира.

Вранці 22 червня 1941 року, в день початку війни між Радянським Союзом та Німеччиною, Устилуг зазнав сильних бомбардувань та обстрілів; майже 80% його будинків було пошкоджено, і приблизно 500 людей загинули, включаючи багато євреїв.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 23 червня. У липні та серпні Устилугом керувала місцева німецька військова комендатура (Ortskommandantur), а у вересні 1941 року владу було офіційно передано цивільній адміністрації. Потім Устилуг став районним центром у Володимир-Волинському гебіті. Гебітскомісаром був Вільгельм Вестергайде, який обійняв свою посаду на початку листопада 1941 року, а гебітсфюрером СС та поліції з липня 1942 року був лейтенант жандармерії Григат.

Влітку та восени 1941 року в Устилузі було запроваджено низку антиєврейських заходів: євреям наказали носити розпізнавальні символи, такі як Зірка Давида (пізніше нашивка у формі жовтого кола), їх відправляли на примусові роботи переважно без оплати, і їм не дозволяли залишати межі міста. Місцеві чиновники жандармерії організували юденрат, призначивши Міхеля Шафрана головою⁷⁴.

У березні 1942 року було створено гетто, де ув'язнили близько 2000 осіб. Переповненість була дуже високою, сягаючи 20 осіб на кімнату. У гетто настав голод, і через переповненість спалахнули епідемії; особливо поширеним був черевний тиф.

З 1 по 15 вересня 1942 року євреїв Устилуга перевели до гетто Людмира та вбили там разом з місцевими євреями в ямах, підготовлених у селі **П'ятидні**. Невелику групу робітників, яких залишили працювати у військовому таборі, ліквідували наприкінці зими 1943 року. Під час ліквідаційної кампанії близько 300 жителів Устилуга втекли, але більшість із них було виявлено та вбито. Лише деякі знайшли схованки у поляків або приєдналися до партизанів.

⁷⁴ Yeshayahu Meltsman, "Al Hurvot Ayartenu," in Avinadav, Kehilat Ustila, pp. 125–126; Avinadav, "Sippuran," p. 140; Burlvant, "Hurban Ustila," pp. 240–241. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314072/kehilat-ustilah-be-vinyanah-uve-hurbanah>

Після визволення, у липні 1944 року, з лісів та схованок вийшло близько 30 жителів Устилуга. На початок 1945 року до них приєдналися ті, хто повертався з Радянського Союзу. Кількість тих, хто вижив в Устилузі, сягнула близько 200 осіб.

Меморіал жертвам Голокосту в с. П'ятидні. 2018 р.⁷⁵

⁷⁵URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>